

РЕЦЕНЗИЯ

за конкурс за професор

по направление 2.4 Религия и теология (старобългарска книжнина и химнология)

за нуждите на Богословския факултет на СУ „Св. Климент Охридски”

Рецензент: проф. д.ф.н. Искра Христова-Шомова, Катедра по кирилометодиевистика на ФСлФ на СУ „Св. Климент Охридски”

В конкурса за професор участва единствен кандидат, доц. д-р Мария Атанасова Йовчева. Доц. Йовчева е завършила българска филология в СУ „Св. Климент Охридски” през 1981 г. От 1987 до 1990 г. е била редовна докторантка в Института за български език при БАН с научен ръководител проф. Екатерина Дограмаджиева. През 1999 г. защитава дисертация на тема „Солунският октоих – среднобългарски паметник от края на XIII в.”. От 1991 до 1993 г. работи в Института за български език при БАН, от 1993 до 2009 г. работи като научен сътрудник и старши научен сътрудник (доцент) в Кирило-Методиевския научен център при БАН, от 2009 до 2012 г. е доцент в Института за литература при БАН, от 2012 г. е доцент в Богословския факултет на СУ „Св. Климент Охридски”. От 1994 до 1999 г. води семинарни занятия по старобългарски език и история на българския език в катедрата по кирилометодиевистика на СУ „Св. Климент Охридски”.

В конкурса доц. Йовчева участва с три книги, една самостоятелна и две в съавторство, съставителство и редакция на пет книги, 46 научни статии, 13 от тях в съавторство, 11 рецензии и обзори, 10 енциклопедични статии, 10 електронни публикации. Общият брой на публикациите ѝ е шест книги (две самостоятелни и четири в съавторство), съставителство и редакция на пет книги, 76 научни статии, 20 рецензии и обзори, 10 енциклопедични статии, 10 електронни публикации. Публикациите на доц. Йовчева са в престижни периодични издания в България, Русия, Сърбия, Словения, Италия, Германия, Република Македония. Този респектиращ обем на научната продукция на кандидатката в конкурса показва неуморна изследователска работа в течение на три десетилетия. Значението на нейните научни публикации обаче е преди всичко в тяхното качество. Приносите на доц. Йовчева в палеославистиката са значителни и са в няколко основни направления: славянска химнография, славянска агиография, история на

славянското богослужение, история на българската и на славянската богословска терминология, история на българския език, славянско ръкописно наследство. Доц. Йовчева е един от българските изследователи с голям брой научни открития, със значителен принос за описанието на българската богослужерна практика и на българското книжовно наследство, затова и заслужено се ползва с висок авторитет в международните научни среди.

Ще очертая накратко основните приноси в трудовете на доц. Йовчева. Най-значително място заемат нейните приноси в областта на славянската химнография. В представените за рецензиране публикации малка част са посветени на славянския Октоих, но в тази област доц. Йовчева има много важни изследователски приноси, а също и открития, достатъчно е да се отбележи, че тя откри няколко цикъла оригинални славянски канони за седмичното богослужение и ги атрибуира като творби на св. Климент Охридски. През последните години обаче нейните изследователски интереси са насочени преди всичко към славянския служебен миней. На тази тема е посветена и нейната последна книга, излязла съвсем наскоро. Преди да коментирам изследователската работа на доц. Йовчева, трябва да отбележа, че славянските служебни минеи са почти непроучени. В тях се съдържа богатство от стотици служби и хиляди текстове, преводни и оригинални, и много малка част от тях досега са били обект на научен интерес. Още по-малко се знае за историята на самите книги. Всеки, който е пристъпвал към работа със служебни минеи, се е натъквал на необятно море от информация, която трудно се подава на систематизация. Все пак, в момента поне е ясно, че задачите на изследователите са основно две: да се изясни историята на текстовете на отделните служби и да се очертае историята на създаването и разпространяването на празничните и на повседневните минеи. Ще добавя също, че историята на служебните минеи ще даде отговор и на въпросите за историята на славянското богослужение и за историята на славянските книжовни центрове. Това е така, защото минеите са основни богослужерни книги и те без съмнение са били преписвани във всички по-важни книжовни центрове, а и в по-скромни скриптории. За разлика от библейските богослужерни книги като Евангелието, Апостола и Псалтира, които имат относително устойчив текст, мозаечната структура на минеите предопределя възможността съставът и текстовете във всеки от тях да носи белезите на определено книжовно средище. Още в края на XIX в. Ватрослав Ягич е разбирал

значението на служебните минеи, но за съжаление допреди две десетилетия малцина слависти са се заемали с тяхното проучване. Подтик за изследователския интерес към тези книги дадоха откритията на оригинални старобългарски служби, но тези открития дадоха също така да се разбере колко оскъдни са познанията на славистите за тези томове, които съдържат стотици песнопения.

Книгата на Мария Йовчева, озаглавена „Старобългарският служебен миней” поставя няколко основни въпроса от историята на тази книга и прави опит да им отговори поне донякъде. Първият важен въпрос е за отношението между южнославянските и староруските служебни минеи. Тук в книжовното наследство има асиметрия, от която произтичат и много неясноти. Докато в руската книжовна традиция са запазени значителен брой повседневни минеи със служби за всеки ден от месеца, някои от които още от края на XI в., а редом с тях и немалко празнични минеи, в южнославянската традиция преобладават празничните минеи, а всекидневните се боят на пръсти и са късни. Заради това неведнъж е изказвано мнение, че родината на славянските служебни минеи е на изток, а на Балканите те са дошли от Русия или от Атон с руско посредничество. И макар дори само наличието на оригинални старобългарски служби да показва, че тези химнографски сборници са били създадени най-напред в България, само детайлното проучване на текстовете на службите може да очертае историята на тези книги. Точно таква подробно текстологическо проучване е предприела Мария Йовчева, без да тръгва от предварително зададена теза. За проучването си тя е използвала около 60 български, сръбски и руски минеи, празнични и всекидневни, пазени в книгохранилища от всички краища на света. Като имаме предвид, че във всеки миней има стоици химнографски текстове, можем да добием донякъде представа за огромния материал, който е включен в изследването. Най-напред тя е направила съпоставка на грешките и отклоненията в ранните славянски минеи, като за целта ги е разделила в няколко групи: празнични минеи южнославянски минеи, всекидневни южнославянски минеи (доколкото ги има), всекидневни руски минеи със стандартен състав, всекидневни руски минеи с особен състав, празнични руски минеи, празнични руски минеи с особен състав. Това групиране на минеите става ясно в хода на изложението, а би било по-добре в началото да се отдели място на този въпрос, като ясно се обособят минеите с особен състав и се обясни какво е особеното в състава им.

Въз основа на общите грешки и отклонения от гръцкия оригинал в различни групи ръкописи авторката аргументирано доказва, че правилните четения, които характеризират първоначалния превод, се съдържат основно в група български ръкописи, което води до извода, че първоначалният превод на изследваните от нея служби е правен в България, при това вероятно в много ранен период, още от Кирило-Методиевите ученици. Не може да има съмнение, че първоначалният служебен миней е съставен в България в старобългарския период. Този извод обаче може да се отнесе само към празничните минеи и към службите за най-важните светци и празници през годината. Остава открит въпросът за времето и мястото на преводите на пълния набор служби за всеки ден от годината, както и за комплектуването на всекидневните минеи. Както авторката сама отбелязва, в единствения южнославянски всекидневен миней за декември, сръбски ръкопис от XIV в., има следи от руско влияние, така че е напълно възможно някои от службите в него да са взети от руски източници. Остава открит въпросът и за някои от българските празнични минеи като Драгановия миней от XIII в., които съдържат редактиран текст и, както посочва изследователката, са от една клонка с руските всекидневни минеи. Общите грешки в тези ръкописи при правилни четения в други български минеи показват, че никак не е изключено Драгановият миней да има руски източници за някои от службите.

Втората глава от изследването е посветена на синонимията в славянските минеи в рамките на едно и също песнопение. На базата на огромен материал от множество служби в десетки минеи авторката установява наличието на две редакции при по-голямата част от песнопенията. Тези редакции се характеризират с предпочитание към една или друга дума за превод на определени гръцки лексеми и така се оформят синонимни двойки, чрез които може да се характеризират първоначалният превод и вторичната редакция. Въз основа на тези предпочитания минеите се групират, като някои от тях съдържат винаги служби от първичната редакция, други – винаги от вторичната, а една част варират: някои от службите в тях са по първичната, а други – по вторичната редакция. В първата група попадат част от южнославянските, главно български, празнични минеи и някои от руските празнични и всекидневни минеи с особен състав, във втората група – руските всекидневни и някои от празничните минеи, както и някои от южнославянските празнични минеи, а в третата – главно южнославянски празнични минеи. Отново Драгановият миней е в една група с руските всекидневни минеи. Като характеристики на най-ранните преводи на

химнографски творби са посочени контекстовото и смисловото превеждане, хиперонимията (т. е. заменяне на частното понятие с общо), опростяването на структурата на думата. Синонимните двойки и тройки са анализирани на много широк фон от други книжовни паметници, преди всичко богослужебни книги, но също и други текстове. Респектиращи са познанията на авторката върху историята на старите славянски текстове от различни жанрове и на проучванията върху тях. Буди уважение нейният научен подход, при който фактите от служебните минеи се разглеждат в контекста на останалата средновековна славянска книжнина. При този анализ се вижда, че част от лексемите, характерни за вторичната редакция на службите, са известни от преславската редакция на библейските книги. Разгледан е и въпросът за произхода на вторичната редакция, като въз основа на анализа на лексемите, характерни за нея, е направен изводът, че тя най-вероятно е възникнала в Преславския книжовен център. Отново обаче остава въпросът за източниците на някои южнославянски служебни минеи, преди всичко Драгановия, сред които може да има и руски ръкописи.

В третата глава е анализиран един руски всекидневен миней за месец април с особен състав – ръкопис от РНБ, Софийска сбирка, № 199 от XII в. Най-напред е анализиран календарът на този миней, като са обособени дати, на които в него се прославят различни светци от тези, които се честват в другите руски минеи за април. Въз основа на подробна информация за отбелязване паметта на тези светци в различни гръцки и славянски източници: евангелия, апостоли, менологии, пролози, служебни минеи авторката убедително доказва, че това са преди всичко типични цариградски паметни, те са на светци, които са били на особена почит в Константинопол. Нещо повече, тя посочва наличието на същите служби в гръцки служебни минеи с цариградски произход, преди всичко в един ръкопис, миней от Синай № 614 от X-XI в. Така става ясно, че източникът на разглеждания миней за април Сф199 е гръцки цариградски миней и са отхвърлени предположенията на някои руски учени за йерусалимски или саваитски източници. По-нататък изследователката разглежда състава и езика на службите, включени в този ръкопис. По отношение на състава се установяват редица съвпадения с южнославянски минеи, които отразяват най-ранните преводи на служби. Езиковият анализ е проведен главно на лексикално и донякъде на словообразователно равнище. Той показва, че в Сф199 се открива пласт архаична лексика, както и архаични словообразователни модели,

които характеризират южнославянските минеи с архаичен текст на службите, а също и два руски минея от XI-XII в. с доказан старобългарски източник – Путятиния всекидневен миней за май и празничния миней Илина книга. Авторката отбелязва, че в състава на разглеждания миней се разслояват два текстови пласта: единият е архаичен и отразява особеностите на най-ранните преводи на химнографски творби, а другият съдържа особености на по-късно редактиране според принципи, характерни за Преславския книжовен център. Това означава, че в неговия състав влизат някои служби, преведени много рано, и други, чийто превод вероятно е направен по-късно и според принципите на преславските книжовници. Сравнението с другите минеи за април показва, че протографът на миней Сф199 е най-ранен и отразява първия етап от комплектуването на минея за април. Той се отнася към останалите априлски минеи така, както Путятиният миней се отнася към майските минеи. Тези два минея стоят много близо или дори възпроизвеждат старобългарските служебни минеи за двата месеца.

Четвъртата глава от книгата е посветена на славянската Служба за св. Вит. Като съпоставя състава на песнопенията в службата във всички известни южно- и източнославянски източници, авторката показва, че южнославянските преписи съдържат по-пълнен състав, докато в руските част от песнопенията липсват. Това свидетелства за старобългарски произход на службата. Поместено е и издание на текста според четири източника, като в основата на публикацията стои най-ранният руски препис, а липсващите в него песнопения са допълнени по български ръкописи.

Трудът на доц. Йовчева е значително постижение за съвременната славистика, това е първото системно и обобщаващо проучване върху славянските служебни минеи. Допреди няколко години не можеше и да се мисли, за труд от такъв характер, който да бъде пътеводител за всеки, заел се да изследва тези паметници. Трудът респектира преди всичко със способността да се обхване проблематиката по проучването на служебните минеи в нейната пълнота: календарен състав, състав на службите, текст, особености на преводите. Също така респектира е огромният обем от информация, систематизирана и поднесена сбито, на места дори твърде лаконично. Най-важни разбира се са изводите, които за първи път дават някаква подредба и класификация на значителния брой книги, представители на жанра, и стотиците текстове, които се съдържат в тях. Голямо значение има и съпоставката с други стари славянски преводни и оригинални текстове, преди

всичко старобългарски. Тази книга е резултат от дългогодишна търпелива работа по събиране на материал от многобройни източници, а също и от умението материалът да бъде обобщен и систематизиран. Тя ще играе голяма роля в бъдещите изследвания по палеославистика и по история на славянското богослужение, не само на химнографията, а и на други жанрове. Тя дава добра основа и за очертаване облика на старите славянски книжовни центрове и на тяхната дейност.

Освен тази книга за конкурса са представени редица статии и студии, чиито приноси ще очертая накратко. Съществен е приносът на М. Йовчева за колективния труд „История на старобългарската литература”, в която тя е представила цели области от старобългарската литература (химнография, преводна литература), а също и някои конкретни творци.

Значителна част от публикациите са посветени също на славянската химнография – преводна и оригинална. Пет статии са посветени на славянския Октоих - книга, в изследването на която М. Йовчева има значителен принос, както за определянето на състава и редакциите му, така и с откриването на оригинални славянски канони, атрибуирани като дело на св. Климент Охридски. Но повечето от публикациите ѝ по тази тема предхождат нейната хабилитация, затова не са предложени за рецензиране.

Повече са статиите, посветени на служебните минеи. В някои от тях са разгледани определени ръкописи, като е направен анализ на състава и на езика им на фона на ръкописната традиция сред южните и източните славяни. В други са анализирани служби на отделни светци, сред които има и няколко оригинални старобългарски, открити от доц. Йовчева – службите за св. Аполинарий Равенски, за св. Стефан, за св. Александър. Проучени са и оригиналните служби за св. Вит, за св. цар Петър Български, за пренасяне мощите на св. Климент Римски, за св. Михаил Воин, за Архангел Михаил, както и преводните служби за св. Георги, за св. Атанасий Александрийски, за св. Николай Мирликийски. За нейните публикации е характерен всеотрасловият анализ на службите като състав, език, разпространение в ръкописната традиция.

Няколко публикации на М. Йовчева са посветени на агиографски творби. Житията на светците (св. Вит, св. Александър) са разгледани в контекста на цялостния им култ и е потърсено мястото и времето на тяхното създаване. В редица публикации на изследователката са анализирани славянските календари на определени паметници,

направен е паралел с византийските календари и са потърсени техните източници. Много от нейните изследвания са придружени и с публикация на съответните служби и жития. Така за изследователите стават достъпни редица старобългарски текстове.

Доц. Йовчева има принос в изследването и издаването на славянските преводи на библейски текстове. Съвместно с Лора Тасева тя подготви издание и изследване на старобългарския превод на книгата на пророк Йезекиил с тълкувания. Изданието се отличава с прецизност и задълбочен анализ. Освен това в свои статии тя разглежда традицията на библейските преводи през вековете, чак до съвременността.

Значителен принос имат публикациите на М. Йовчева, в които се разглеждат въпроси от старобългарската и славянската лексика. Някои от тях са посветени на отделни лексеми, а други имат обобщаващ характер, като е проследено разпространението на различни лексикални пластове (преславизми, гръцки заемки, богословска лексика) в течение на векове и е очертана тяхната роля в книжовния език при различните редакции на богослужебните книги.

Съществен е приносът на доц. Йовчева и за разработването на сайта Encyclopaedia Slavica Sanctorum във връзка с работата ѝ по едноименния проект. В него тя е автор на редица статии за светци и публикации на текстове, извлечени от ръкописи.

Публикациите на доц. Мария Йовчева се отличават с последователност в подхода, със стремеж литургическите, литературните и езиковите факти да бъдат разглеждани в тяхната взаимовръзка, при анализа на определено явление да се проследи цялата традиция в пространството на православието и във времето в течение на няколко века. Впечатляваща е пълнотата на нейните изследвания, желанието да се обхванат всички достъпни ръкописни източници. Тя прави своите изводи само въз основа на фактите, представени в източниците. Нейното мнение има тежест в славистичните научни среди, защото тя не прави прибързани заключения, нейните изводи са премерени и въздържани, понякога дори твърде колебливи. Нейните трудове се открояват с богатството на материала, с всестранния анализ на фактите, с логичността на заключенията и с изключително богатата ерудиция.

На доц. Йовчева принадлежат редица открития на нови старобългарски творби и на неизвестни факти от историята на химнографията. Много от нейните наблюдения и изводи променят представата както за химнографските книги, така и за книжовния живот

на Балканите. Затова неслучайно тя е един от най-авторитетните български учени, както в България, така и по цял свят. Това се вижда от многобройните доклади, изнесени в различни страни по света: Русия, Сърбия, Република Македония, Италия, Чехия, Швеция и др., както и от стотиците цитирания на нейни публикации от десетки учени в най-авторитетни издания от цял свят. Мнозина чуждестранни колеги, които идват в София с надежда да се консултират с ерудиран и авторитетен учен като нея, остават изумени, като научат, че тя все още е доцент.

Доц. Йовчева има богат преподавателски опит. В продължение на шест години тя водеше семинарни занятия в Катедрата по кирилometодиевистика на СУ, от три години преподава по няколко задължителни дисциплини в Богословския факултет на СУ и в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски”, води и избираеми курсове на бакалаври и в Магистърската програма „Опазване на културното наследство” към ФСлФ на СУ. Нейните лекции предизвикват силен интерес у студентите, за което свидетелстват техните индивидуални разработки, някои от които са качени в интернет. Изнасяла е и лекции в чужбина: в Русия и в Швеция. Ръководител е на една докторантка, Станка Петрова, както и на многобройни курсови работи на студенти.

Въз основа на значителните научни приноси и открития на доц. Мария Йовчева, на нейния изключително висок авторитет в България и по света и на нейната плодотворна преподавателска дейност убедено препоръчвам да ѝ бъде присъдено научното звание професор.

24.05.2014

Рецензент:

проф. д.ф.н. Искра Христова-Шомова